

Grzegorz Majkowski

Wpływ samogłosek nosowych na błędy w ich zapisie (z obserwacji polonisty-logopedy)

Komunikacja międzyludzka zakłada użycie języka naturalnego w wypowiedziach ustnych i pisemnych (zwłaszcza współcześnie w dobie ogromnego wzrostu użyteczności języka mówionego i pisanego w związku z rozwojem cywilizacji informatycznej). Zgodnie z egzystencjalną teorią języka wyróżniamy kilka sposobów jego istnienia: w tekstach, w samych czynnościach i aktach nadawczo-odbiorczych, w kompetencjach nadawczo-odbiorczych poszczególnych jednostek oraz jako narzędzie społecznej komunikacji, system znaków i reguł operowania nimi¹. Stąd w przekazie informacji występują paralelne odmiany języka: mówiona i pisana. Odmiany te wzajemnie się uzupełniają, ale jednocześnie charakteryzują dużymi rozbieżnościami. Dyferencje między wymową a pisownią występują w językach: angielskim, francuskim, szwedzkim (w mniejszym stopniu), ale i w języku polskim. Nie omijają również samogłosek nosowych *ę*, *ą*. Związane jest to z różnicą w ilości grafemów i fonemów we współczesnej polszczyźnie. Polski alfabet dysponuje 48 grafemami (32 litery pojedyncze, 13 dwuznaków, 3 trójznaki, a system fonologiczny tylko 38 fonemami). Istnieją więc fonemy różnie oznaczane. Niektóre grafemy występują w miejscu różnych fonemów lub grup fonemowych. Zaledwie parę fonemów zapisuje się grafemami odnoszącymi się tylko do tych fonemów i zaledwie paru grafemom odpowiadają zawsze te same fonemy. Rozbieżności między wymową a pisownią dotyczą również wyrazów, w których występują samogłoski nosowe. Fonem *|ɛ|* jest zawsze zapisywany literą *ę*. Litera *ę* nie zawsze oddaje fonem *|ɛ|* (*węch* [*vɛx*]), ale także fonem *|e|* (*wzięli* [*vʒeli*]) lub grupę dwufonemową *|e|* + jeden z fonemów spółgłoskowych nosowych *|m|*, *|n|* lub *|ŋ|* (*kępa* [*kempa*], *preł* [*prent*], *pięć* [*pieńć*]), na końcu wyrazu litera *ę* może oznaczać fonem *|e|* (*widzę ciebie* [*viʒe ćebie*]). Fonem *|ɔ|* zawsze jest zapisywany literą *ą*. Litera *ą* nie zawsze jednak oddaje fonem *|ɔ|*, (*wąs* [*vɔs*]), ale także fonem *|o|* (*zaczął* [*začou*]) lub grupę dwufonemową *|o|* + jeden z fonemów spółgłoskowych nosowych *|m|*,

¹ Zob. Z. W a r z y n i a k, *Sposoby istnienia języka*, „Biuletyn PTJ” 1974, z. XXXII, s. 87 – 91.

|n| lub |ń| (*kąpiel* [*kom'pieł*], *kąt* [*kont*], *ciąć* [*ćońć*]). Ortografia jest więc w stosunku do żywego języka mówionego bardzo konserwatywna.

Na rozbieżność między wymową a pisownią ma wpływ możliwość istnienia kilku form zapisu fonetycznego, uwarunkowanego wymową ogólną czy też regionalną. W młodszych klasach szkoły podstawowej (klasy II – IV) zauważamy, że trudność ortograficzną sprawia np. napisanie wyrazu *bęben* (*bem-ben*, *bęmben*). Błędy ortograficzne świadczą o tym, że samogłoski nosowe są odbierane przez użytkowników języka polisegmentalnie. Z tym problemem spotykamy się na co dzień w pracy z uczniem.

Etiologią błędów, które są uwarunkowane wymową oraz sposobem ich usunięcia zajmuje się między innymi Bronisław Ročławski, który proponuje w celu opanowania pisowni ortograficznej ćwiczenia w zakresie analizy i syntezy fonemowej. Językoznawca ten stwierdza: „Zapisywane wyrazy stają się coraz bardziej podobne ideogramom. Jest tych wyrazów dużo. Właśnie z pisownią tych wyrazów uczeń ma najwięcej kłopotu. Nauka pisania wyrazów o postaci ortograficznej zgodnej z wymową nie sprawia uczniom ani nauczycielom najmniejszego kłopotu, jeśli dobrze zostały przeprowadzone ćwiczenia w zakresie analizy i syntezy fonemowej (głoskowej) wyrazów”². Jakość błędów ortograficznych, dotyczących samogłosek nosowych i ich częstość, uzależnione są od struktury fonetycznej (fonologicznej) wyrazów zawierających *ę*, *ą*. W wymowie zdecydowanej większości użytkowników języka polskiego w wyrazach, w których *ę* i *ą* występuje przed literą *ł* lub *l*, pojawiają się samogłoski ustne *o* i *e* (*zaczął* [*zaočuł*], *jękneł* [*ienkneuł*]). Fonem |o| zastępowany jest literą *o*, a |e| literą *e*. Przed spółgłoskami wybuchowymi dwuwargowymi *p* i *b* litery *ę* i *ą* zastępowane są najczęściej grupami literowymi *om*, *qm* i *em*, *ęm*. W pozycji przed wybuchowymi dwuwargowymi litery *ę* i *ą* oznaczają najczęściej dwie głoski (fonemy). Jedna głoska reprezentuje fonem samogłoskowy ustny |o| lub |e|, a druga fonem spółgłoskowy nosowy |m|. Obok grup literowych *om* i *em* w miejscu liter *ę*, *ą*, pojawiają się też grupy literowe *ęm* i *qm*. Przyczynę tego zjawiska można na przykład widzieć w tym, że użytkownik języka posiada pewną świadomość ortograficzną lub też, tzw. wymowę z nosowością synchroniczną, która unosi samogłoski *o* i *e*, ale pozostawia fonem |m|. Rozchwianie wymowy pociąga za sobą duże rozchwianie ortograficzne samogłosek nosowych *om*, *em*, ale też *qm*, *ql*, *o*, *ęm*, *ęł*, *el*, *e* i inne. Stąd często w pracach pisemnych uczniów (klasy IV – VI) zauważamy takie oto błędne zapisy:

Błędy ortograficzne uczniów	Zapis poprawny	Uwagi
<i>kęmpa</i>	<i>kępa</i>	<i>ęm</i> > <i>ę</i>
<i>bęmben</i>	<i>bęben</i>	<i>ęm</i> > <i>ę</i>
<i>kłęmby</i>	<i>kłęby</i>	<i>ęm</i> > <i>ę</i>

² Zob. B. Ročławski, *Poradnik fonetyczny dla nauczycieli*, Warszawa 1986, s. 164.

<i>kąmpiel</i>	<i>kąpiel</i>	$qm > q$
<i>ząmp</i>	<i>ząb</i>	$qm > q$
<i>dąmp</i>	<i>dąb</i>	$qm > q$

Przed spółgłoskami wybuchowymi przedniojęzykowo-zębowymi *t*, *d*, litery *q* i *ę* są najczęściej zastępowane grupami literowymi *on*, *qn*, *en*, *ęn*, np.:

Błędy ortograficzne uczniów	Zapis poprawny	Uwagi
<i>nakręntka</i>	<i>nakrętka</i>	$en > ę$
<i>tęndy</i>	<i>tędy</i>	$en > ę$
<i>rząnt</i>	<i>rząd</i>	$qn > q$
<i>mąndry</i>	<i>mądry</i>	$qn > q$

Ten sposób zapisywania ma również swoje uwarunkowania fonologiczne. Litery *q*, *ę* oddają w tym przypadku grupy dwufonemowe $|on|$ i $|en|$. Często również w miejscu liter *ę*, *q* są wpisywane litery *e* i *o*.

Błędy ortograficzne występują również w wyrazach, w których *ę* i *q* znajdują się przed spółgłoskami zwarto-wybuchowymi tylnojęzykowymi *k* i *g*. W poprawnie ukształtowanej świadomości fonologicznej występują fonemy $|ę|$ i $|q|$, podobnie jak przed trącymi i w wygłosie (poza $|ę|$). Najczęściej spotykane błędy w zapisie *ę* i *q* przed *k*, *g* w pracach uczniowskich polegają na stosowaniu grup literowych: *ęł*, *on*, *qł*, *oł*, *ql* oraz liter *e*, *o*, np.

Błędy ortograficzne uczniów	Zapis poprawny	Uwagi
<i>tęłgi</i>	<i>tęgi</i>	$ęł > ę$
<i>wstęłga</i>	<i>wstęga</i>	$ęł > ę$
<i>węłgiel</i>	<i>węgiel</i>	$ęł > ę$
<i>łqłka</i>	<i>łąka</i>	$qł > q$
<i>okraqł</i>	<i>okrag</i>	$qł > q$
<i>zabłqłkać</i>	<i>zabłąkać</i>	$qł > q$

Przed przytartymi (afrykatami) nosówki zachowują się podobnie, jak przed zwarto-wybuchowymi. Błędy ortograficzne mają tu swoje podłoże w strukturze fonotaktycznej wyrazu.

Przed przytartymi przedniojęzykowo-zębowymi $|c|$ i $|ʒ|$ litery *ę* i *q* oznaczają grupy dwufonemowe *en* i *on*, co sprawia, że w zapisie pojawiają się wówczas grupy literowe *en*, *ęn*, *on*, *qn* oraz *o* lub *a*. Przed przytartymi przedniojęzykowo-dziąsłowymi twardymi $|č|$, $|ʒ|$ litery *ę*, *q* oznaczają grupy dwufonemowe *en*, *on*. Często więc w pisowni pojawia się grupa dwuliterowa *en*, *ęn*, *on*, *qn*, np. *ponczkami*, ale także występują zapisy *ęń*, *eń*. Jest to uwarunkowane wymową miękkiego *ń* przed $|č|$, zamiast twardego *n* przed $|c|$. Wielorakość zapisów charakteryzuje litery *ę*, *q* przed przytartymi przedniojęzykowo-dziąsłowymi miękkimi, gdzie litery te są reprezentowane przez grupy dwufonemowe *eń*, *oń*. W pozycjach przed przytartymi przedniojęzykowo-dziąsłowymi miękkimi najczęściej błędny zapis dotyczy pojawienia się grup literowych *en*, *ęn*, *on*, *qn*, a następnie grup *eń*, *ęń*, *e*, *oń*, *qń*, *o*, np.:

Błędy ortograficzne uczniów	Zapis poprawny	Uwagi
więnc	więc	$\epsilon n > \epsilon$
nędza	nędza	$\epsilon n > \epsilon$
trująca	trująca	$qn > q$
urządzenie	urządzenie	$qn > q$
doręczyć	doręczyć	$\epsilon n > \epsilon$
gorączka	gorączka	$qn > q$
sędzia	sędzia	$\epsilon n > \epsilon$
wszędzie	wszędzie	$\epsilon n > \epsilon$
dziesięć	dziesięć	$\epsilon n > \epsilon$
ciąć	ciąć	$qn > q$
mknąć	mknąć	$qn > q$
sięgnąć	sięgnąć	$qn > q$

W wyrazach, w których litery ϵ , q występują przed spółgłoskami trącymi i oznaczają fonemy nosowe $|\epsilon|$, $|q|$, błędy ortograficzne polegają na zapisie liter e i o , zamiast ϵ i q . Gdy w wymowie fonemy $|\epsilon|$ i $|q|$ są zastąpione grupami eu i ou , wówczas w zapisie mogą pojawić się grupy dwuliterowe el , el , ql , ol .

W wygłosie litery ϵ i q powinny oznaczać fonemy $|\epsilon|$ i $|q|$, jednak często (zwłaszcza u małych dzieci) występują w wymowie grupy em , om , eu , ou . Niepoprawna wymowa sprawia, że pojawiają się wtedy błędy ortograficzne, polegające na tym, że ϵ , q zastępowane są grupami literowymi em , ϵm , om , qm , oraz eu , ou , np.:

Błędy ortograficzne uczniów	Zapis poprawny	Uwagi
widzem	widzę	$em > \epsilon$
idem	idę	$em > \epsilon$
kupuję	kupuję	$\epsilon m > \epsilon$
piszeł	piszę	$eu > \epsilon$
som	są	$om > q$
tom	tą	$om > q$
drogąm	drogą	$qm > q$
robiol	robią	$ou > q$

Z przedstawionych wyżej spostrzeżeń dotyczących wymowy i pisowni samogłosek nosowych wynika, że istnieją duże rozbieżności między wymową nosówek, a ich zapisem ortograficznym. Jednocześnie rozchwianie artykulatoryjne związane z brakiem świadomości językowej znajduje swoje odzwierciedlenie w rozchwianiu ortograficznym i powstaniu błędów ortograficznych.

Należy przyjąć tezę, że ten, kto poprawnie dzieli wyrazy na głoski, potrafi prawidłowo je zapisać i wymówić. Dlatego też w celu opanowania pisowni ortograficznej samogłosek nosowych ważne jest nabycie umiejętności prawidł-

łowej wymowy i analizy głoskowej. Z tego względu B. Ročławski³ proponuje wprowadzenie, tzw. liter niepodstawowych, wśród których wyróżnia litery oznaczające więcej niż jedną głoskę. Jest ich pięć, w tym *ę* i *ą* (również *z*, *dz*, *rz*). Występowanie liter niepodstawowych jest przyczyną trudności ortograficznych. Litery niepodstawowe *ę*, *ą* w zależności od kontekstu oznaczają *|ę|* i *|ą|* lub odpowiednie grupy dwugłoskowe. Literze niepodstawowej *ą* odpowiadają: *o* lub *om* lub *on* lub *oń*, a literze niepodstawowej *ę* odpowiadają: *e* lub *em* lub *en* lub *eń*. Przyjęta koncepcja pozwala ustalić, kiedy dana litera oznacza określoną głoskę lub zespół głosek. Stąd: „Litera *ą* oznacza głoskę *o*, a litera *ę*, głoskę *e*, jeśli po nich jest litera *l* lub *ł*. Litera *ą* oznacza dwie głoski *om*, a litera *ę* dwie głoski *em*, jeśli po nich jest jedna z liter *p*, *b* (*b* niepodstawowa). Litera *ą* oznacza dwie głoski *on*, a litera *ę* dwie głoski *en*, jeśli po nich jest jedna z liter *t*, *d* (*d* niepodstawowa) *c*, *dz* (*dz* niepodstawowe, ale po niej nie ma litery *i*) *cz*. Litera *ą* oznacza dwie głoski *oń*, a litera *ę* dwie głoski *eń*, jeśli po nich jest jedna z liter lub grupa liter *ć* (*c*, *dź* niepodstawowe), *dzi* (niepodstawowe)”⁴.

Dzięki tym regułom możliwa jest poprawna wymowa wyrazów, poprawne dzielenie ich na głoski i prawidłowe wiązanie liter *ę*, *ą* z odpowiednimi głoskami.

³ Zob. B. Ročławski, *Przewodnik metodyczny do Słownika ortograficzno-ortofonicznego dla klas 0 – IV*, Gdańsk 1995, s. 6 – 7.

⁴ Zob. B. Ročławski, *Bawię się i uczę się. Zeszyt A*, Gdańsk 1993, s. 2.